

УДК 321.113

В.М. ГОЛОВКО, О.А. ФІСУН

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТ-СИСТЕМИ У XVI-XIX СТ.

Головко Володимир Михайлович – аспірант кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Фісун Олександр Анатолійович – доктор політичних наук, професор кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Аналізується динаміка розвитку інституту громадянства у контексті трансформації світ-системи протягом XVI-XIX сторіччя. Досліджуються середньовічні форми громадянства та включення індивіда до участі у політичному житті в континентальній Європі та їх еволюція внаслідок Великої Французької революції.

Ключові слова: громадянство, світ-система, «включення / виключення», Велика Французька революція.

Анализируется динамика развития института гражданства в контексте трансформации мир-системы в течение XVI-XIX века. Исследуются средневековые формы гражданства и участия индивида в политической жизни в континентальной Европе и их эволюция в результате Великой Французской революции.

Ключевые слова: гражданство, мир-система, «включение / исключение», Великая Французская революция.

The dynamics of the development of citizenship in the context of the transformation of world-system in the XVI-XIX centuries is analyzed. Authors focus on analysis of medieval forms of citizenship and participation of the individual in the political life in continental Europe and their evolution as a result of the French Revolution.

Keywords: citizenship, world-system, 'inclusion / exclusion' Great French Revolution.

© В.М. Головко, О.А. Фісун, 2013

Постановка проблеми. Інститут громадянства є однією з ґрунтовних засад сучасного демократичного суспільства, який регулює відносини між державою та індивідом, визначає статус індивіда та детермінує рівень участі соціальних груп у політичному житті. Історія розвитку громадянства нерозривно пов'язана із трансформаціями світ-системи та розвитком національної держави, і у цьому процесі можна виділити декілька «точок біфуркації», в яких цей інститут набував нового значення, трактовки або виміру. Однією із таких точок є епоха Просвітництва, політичні події якої поклали початок ліберальній інтерпретації громадянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наявних досліджень історичної динаміки розвитку інституту громадянства, зокрема в епоху Просвітництва, більшу частину займають праці західних політологів, соціологів, істориків та філософів: А.Пшеворського, А.Етціоні, Дж.Роулза, Ю.Хабермаса, Б.Андерсона, Т.Маршалла, М.Манна, Е.Балібара, І.Валлерстайна, Р.Брубейкера, Р.Касторіано, Т.Яноскі, Р.Хансена, С.Бенхабіб, М.Лістера, К.Ніколет, М.Говарда, А.Онґ, Д.Асемоглу, Д.Робертсона, К.Шмітта, В.Кумліку та інших. Серед науковців України та країн СНД, що зробили свій внесок у розробку теорії громадянства, можна відзначити Б.Капустіна, В.Малахова, І.Чікалоу, О.Фісуна тощо.

Мета дослідження. Відтак метою даної статті є дослідження трансформації інституту громадянства в епоху Просвітництва у контексті трансформації світ-системи, аналіз ліберальної концепції громадянства та механізмів «включення/виключення», що функціонували в ній.

Виклад основного матеріалу дослідження. Античні форми громадянства асоціювалися в першу чергу з містом, а не з селом (наприклад, політична організація грецьких полісів і Римської республіки передбачала наділення громадянськими правами лише вузьких шарів міського населення). У континентальній Європі в епоху Середньовіччя громадянство було привілеєм класу міської буржуазії, тобто тих, хто проживав у місті (бург) і був повноправним членом автономного міського співтовариства (Staatsbürgerschaft), володіючи рядом прав і привілеїв. Подібне автономне співтовариство рівних буржуа в межах міських кордонів (die bürgerliche Gesellschaft) стало прообразом сучасного громадянського суспільства. У той же час ці права і привілеї не поширювалися за межі міських стін, залишаючи поза своєю зоною покриття широкі маси селянства, що проживало в сільській місцевості, а також значну частину аристократії і духовенства [2, р. 32].

У середньовічній філософії рефлексія громадянства майже непоширена, адже у фокусі мислителів перебувають зовсім інші питання – з-поміж видатних християнських філософів більш-менш увагу громадянству приділив тільки Августин. Повернення громадянства у дискурс політичної філософії відбувається за Макиавеллі, який розглядав його в контексті розмірковувань про суспільний лад італійських республік свого часу. Згодом релігійні дискусії пост-реформаційного часу призвели до виникнення концепції природних прав людини, які першим описав Дж. Локк – це поклало початок громадянській традиції Просвітництва.

Відтак до епохи Просвітництва громадянство у тому вимірі, до якого ми звикли зараз, було ско-

ріше частиною буржуазної політичної культури, структурним елементом city-state - міста-держави, ключовою політичною одиницею європейського Середньовіччя. Не існувало жодних законів або нормативних актів, що регулювали б питання набуття та припинення громадянства, окрім королівських указів – і навіть статус іноземців не був чутко визначений у правовому та політичному полі.

Криза середньовічних форм громадянства настала із підписанням Вестфальського мирного договору і початком інтенсивного процесу розвитку nation-state – національних держав, які мали потребу у включенні широких мас населення у власні політичні практики за рахунок створення відносно гомогенних національних спільнот - політичних націй або т.зв. «уявних спільнот» у теорії Б. Андерсена. Інструментами створення політичних націй повинні були стати ідеологія «громадянського націоналізму», а також поширення цивільних і політичних прав на більшу кількість індивідів і соціальних груп, ніж це було в період домінування city-state.

Ця задача була успішно вирішена шляхом створення головного ідеологічного продукту Великої Французької революції і Американської війни за незалежність – політичного громадянства і інституціоналізації політичних прав як невід'ємної частини прав громадянина, з одночасним перетворенням інституту громадянства з привілею обмеженого міського стану в атрибут кожного члена політичної нації. Велика Французька революція знищила архаїчну систему періоду ancient regime і зрівноважила розподіл політичних та громадянських привілеїв і статусів на всі три стани французького суспільства [2, р. 35]. Ключові ідеологічні принципи політичного громадянства були закріплені в текстовому вигляді в Декларації прав людини і громадянина 1791:

- Право обирати і бути обраним,
- Право брати участь у роботі виборних органів влади, мати рівний доступ до публічних посад незалежно від соціального походження,
- Право впливати на роботу законодавчих органів влади особисто або через своїх представників,
- Рівність усіх громадян перед законом,
- Право контролювати роботу посадових осіб [2, р. 35].

Ці принципи лягли в основу політичного устрою Французької республіки, розширивши рамки самоврядного спільноти від міста-держави до нації-держави, що в подальшому стало базисом для створення політичної нації. Одночасно з прийняттям Декларації були закладені основи ліберальної концепції громадянства, яка стала інструментом для створення модерних націй-держав і розвитку демократичних інститутів у зоні ядра капіталістичної світ-системи - континентальній Європі, Великобританії та Північній Америці. Активне політичне громадянство – участь індивіда в електоральних процедурах - є ядром його ліберальної концепції [5, р. 654].

Разом з тим, на думку І. Валлерстайна, ліберальна інтерпретація громадянства містила в собі приховані механізми для відтворення нерівності:

надання певним групам активних політичних прав компенсувалося введенням різноманітних критеріїв, виборчих цензів та кваліфікаційних вимог для тих, хто претендував на володіння таким правом. Таким чином, громадянство із інтегруючого інституту фактично перетворювалося на механізм «включення / виключення», паралельно з інтеграцією в політичний простір одних груп, виключаючи інші.

Для ілюстрації цієї тези ми можемо звернутися до робіт А. Пшеворського, який дослідив розвиток електоральних практик та участі населення в політичному житті з 1791 по 2000-й роки. За даними Пшеворського, електоральні права за період з 1791 року і до кінця XIX століття поширилися по більшій частині держав ядра і деяких держав напівпериферії, з'явившись у Франції, Великобританії, Сполучених Штатах, Греції, Іспанії, Бельгії, Голландії, Норвегії, Португалії, Люксембурзі, Мексиці, Ліберії, Австро-Угорщині. За даними дослідника, до 1900 року число країн, населення яких у тій чи іншій мірі володіло електоральними правами, досягло 43 [4, р. 295] (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка розвитку електорального громадянства

Рік	1800	1850	1900
Держави з електоральним громадянством	3	16	43
Кількість виборців, млн.	1	2,5	21

Джерело: [4]

У той же час Пшеворський відзначає, що до 1893 року в країнах Європи не передбачалося виборчих прав для жінок, крім деяких землевласниць Австро-Угорської імперії. Станом на 1847 рік у 12 з 16 країн світу, в яких було введено виборче право, в тому чи іншому вигляді були встановлені обмеження на володіння ним у вигляді таких перешкод, як необхідність мати певний поріг грамотності або рівень доходу (майновий ценз), і тільки Греція, Мексика і Сальвадор надали активне політичне громадянство всьому дорослому чоловічому населенню [4, р. 301].

Функціонування громадянства як механізму «включення/виключення» виявлялося не тільки в обмеженні електоральних прав для певних соціальних груп і категорій населення, як у зоні ядра світ-системи, так і в напівпериферійних і периферійних її областях. Наприклад, «включення / виключення», яке відбувалося в зоні ядра, виражалося у встановленні жорстких національних кордонів (borders) і введенні численних обмежень для іноземців та представників інших національностей. Приміром, декретом Конвенту іноземцям заборонялося селитись у ряді міст Франції, включаючи Париж і стратегічно важливі порти й фортеці, займатися низкою видів діяльності, було вкрай бюрократизовано методи їх реєстрації і нагляду.

У цьому зв'язку слід відзначити трансформа-

цію практик надання підданства / громадянства Франції іноземцям. За часів *ancien régime* французьке підданство в особливих випадках могло бути надане спеціальними королівськими указами (*lettres de nationalite*), в той час як чіткого та прозорого процесу натуралізації де-факто не існувало. Тим не менш, іноземці на французькій службі могли займати важливі посади в управлінському апараті і навіть у королівському кабінеті міністрів [2, р. 36].

Після Великої Французької революції, з прийняттям Цивільного кодексу Наполеона, практики надання громадянства змінилися і залишалися в такому вигляді до кінця сторіччя і початку поступового розпаду колоніальної системи. Ключовими принципами цієї системи стали добровільне прийняття французького громадянства за умови дотримання цивільного законодавства Франції та поваги до релігії – французом можна було тепер не тільки народитися, але й стати добровільно.

Жінкам у системі координат ліберальної концепції громадянства було надано статус «*citoyennes passif*». Первісне трактування оригінальної назви Декларації прав людини і громадянина (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) тлумачило поняття l'Homme як «чоловік» а не як «людина», не поширюючи, таким чином, основні положення цієї Декларації (у тому числі електоральні права) на жіноче населення. В той період не отримали доступу до активного політичного громадянства такі прошарки суспільства, як наймані працівники, а також частина національних меншин, наприклад чехи, хорвати чи угорці в імперії Габсбургів.

За межами зони ядра – в напівпериферійних і периферійних зонах світ-системи розширення активного політичного громадянства «компенсувалося» за рахунок жорсткої експлуатації корінного населення Америки, Африки та Азії, яка походила під час другої великої хвилі глобальної зовнішньої колонізації. Європейські та американські політичні еліти, які взяли під контроль ці області, позбавили корінні народи, що проживали на цих територіях, цілісного комплексу цивільних прав, які в той же час надавалися населенню метрополії [5, р. 664].

Нерівномірність надання електоральних прав для більшості категорій населення, що де-факто виключало можливість повноцінного членства в політичній нації, і вплив на процес прийняття рішень, призвела до наростання соціальної напруженості і створення передумов для тривалої боротьби за активну політичне громадянство. Першим епізодом цієї боротьби стає «Весна народів», яку І. Валлерстайн називає першою революцією капіталістичної світ-системи. Таке визначення він обґрунтовує не лише масштабністю цих потрясінь і їхнім внеском у зростання національної самосвідомості населення окремих регіонів, але в першу чергу тим, що основним мотивом Весни народів була боротьба за подолання тенденцій виключення з активного політичного громадянства. Підбиваючи підсумки революційних подій 1848-1849 років І. Валлерстайн виділяє 2 шляхи цієї боротьби. Перший - це боротьба за розширення громадянства

в рамках однієї нації (як це було у Франції), другий - боротьба, що прийняла форму національно-визвольної революції - тобто відділення однієї або кількох виключених за етнічною чи національною ознакою груп у самостійну суверенну державу (як це було в Австрії) [5, р. 667].

Поразка, що зазнали протестуючі, поклала початок активному формуванню стійких політичних об'єднань, що еволюціонували в сучасні політичні партії, які надавали можливість поширювати свої ідеї на широкі народні маси і підтримувати постійну присутність своїх інтересів у політичному полі. Значну роль серед цих масових політичних партій грали соціалісти і соціал-демократи, анархісти. Надалі саме масові політичні партії, які беруть свій початок у другій половині XIX сторіччя, стануть основною рушійною силою боротьби за активне політичне громадянство в Європі.

Висновки. Еволюція інституту громадянства протягом XVIII-XIX ст. привела до створення його ліберальної концепції, що сприяло поступовому звуженню монополії еліт на політичну владу шляхом створення легальних політичних утворень у суспільстві і розширення електоральних прав. У той же час основні зміни відбулися в зоні ядра світ-системи, в набагато меншій мірі торкнувшись держави напівпериферії і периферії, де експлуатація корінного населення і виробничих ресурсів з боку країн ядра навпаки посилилася в ході другої хвилі глобальної колонізації. Також ліберальна концепція громадянства не враховувала інтереси бурхливо зростаючого в умовах прискореної індустріалізації другої половини XIX століття класу найманих працівників, і не надавала прав активного політичного громадянства більшій частині жіночого населення.

За слушним зауваженням Валлерстайна, «поняття громадянин сприяло кристалізації ... довгого списку бінарних опозицій, що утворюють культурний фундамент капіталістичної світ-економіки XIX і XX ст.: буржуа і пролетар, чоловік і жінка, дорослий і неповнолітній, годувальник і домогосподарка, більшість і меншість, білі і чорні, європейці і неєвропейці, освічені та неграмотні, обдаровані і безталанні, професіонали і аматори, вчені і дилетанти, висока культура і низька, гетеро-і гомосексуальність, норма і відхилення від неї, і, звичайно ж, як узагальнення всіх цих бінарних опозицій, - цивілізований і варвар» [5, р.669].

Таким чином, аналіз динаміки розвитку громадянства у період до початку XX сторіччя виявляє наявність «компенсаторних» тенденцій в його історичній динаміці – за словами І. Валлерстайна, громадянство завжди виключає стільки ж, скільки і включає, і, як ми бачимо, надання цивільних або політичних прав одним групам, як правило, призводило до виключення інших або введення додаткових обмежень [5, р. 650]. Починаючи з кінця XVIII століття і до наших днів, громадянство виконує функцію інструменту відтворення нерівності та поляризації всередині світ-системи, а проголошена Французькою революцією ідея перетворення громадянства з привілею в універсальну цінність реалізувалася лише частково.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Balibar E. Outlines of a Topography of Cruelty: Citizenship and Civility in the Era of Global Violence / E. Balibar // *Constellations*. – 2001. – № 8 (1). – P. 15-29.
2. Brubaker R. The French Revolution and the Invention of Citizenship / R. Brubaker // *French Politics and Society*. – 1989. – № 7. – P. 30-49.
3. Levanon A. Grounds for Citizenship: Public Attitudes in Comparative Perspective / A. Levanon, N. Lewin-Epstein // *Social Science Research*. – 2010. – № 39. – P. 419-431.
4. Przeworski A. Conquered or Granted? A History of Suffrage Extensions / A. Przeworski // *British Journal of Political Science*. – 2009. – № 39 (2). – P. 291-321.
5. Wallerstein I. Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen / I. Wallerstein // *Comparative Studies in Society and History*. – 2003. – № 45 (4). – P. 650-679.